

معرفی کتاب

مجموعه مقالات گزارش وضعیت اجتماعی کشور

زینب محمودآبادی*

مجموعه مقالات گزارش وضعیت اجتماعی کشور در ۳ جلد، مشتمل بر ۴۴ مقاله، در قالب ۱۲ مدخل موضوعی و بالغ بر ۲۰۰۰ صفحه به کوشش شورای اجتماعی کشور و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری منتشر شده است. غلامرضا غفاری و محمدرضا جوادی یگانه، دانشیاران جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، کتاب حاضر را گردآوری کرده‌اند. در تألیف این کتاب استادان جامعه‌شناسی دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی معتبر نیز همکاری داشته‌اند. علاوه بر این‌ها، شماری از اندیشمندان صاحب‌نام علوم اجتماعی در دانشگاه‌های ایران نیز در سمت مشاور و ارزیاب مقالات با این مجموعه همکاری کرده‌اند. در واقع، این مجموعه محصول کار جمعی تعداد بسیاری از استادان و صاحب‌نظران علوم اجتماعی است. این کتاب سه‌جلدی در سال ۱۳۹۵ با نظارت و سفارش «شورای اجتماعی کشور» و «پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی» منتشر شده است. اهمیت این کتاب به دلیل جامع بودن و تنوع موضوعی آن است؛ چراکه برای گزارش وضعیت اجتماعی کشور، طرح‌های بسیار متنوع و متفاوتی می‌توان ارائه کرد، اما چارچوب مفید و عملی، علاوه بر تطابق کامل با واقعیت جامعه امروز، باید روشمند، علمی و بهینه طراحی شده باشد.

z.mahmudabadi@gmail.com

* دکترای جامعه‌شناسی، دانش آموخته دانشگاه مازندران

تاریخ دریافت: ۹۶/۳/۳ تاریخ پذیرش: ۹۶/۳/۲۷

مسائل اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، صص ۱۹۷-۲۰۵

ساختار و محتوای کتاب

این کتاب بر مبنای مأموریت‌ها و کارویژه‌های شورای اجتماعی تألیف شده است. برای شورای اجتماعی کشور، مسئله تقویت نظم اجتماعی پویا - که ماهیت و سازوکارهایی متفاوت با نظم صرفاً ایستا دارد - و نیز پیش‌گیری و مقابله با اختلالاتی که نظم پویا را تهدید می‌کند، در عینیت بخشی به کارویژه‌های حاکمیت، به‌ویژه بخش‌هایی سهمی کلیدی دارد که وزارت کشور و شورای اجتماعی متولی آن است. از این‌رو، موضوعات مهم حوزه اجتماعی به دو دسته اساسی نظم و اختلال در نظم یا بی‌نظمی تقسیم شده که با تقسیم‌بندی موضوعات به دو دسته کلی موضوعات اجتماعی و مسائل اجتماعی قرین است. بنابراین، کتاب پیش‌گفته مشتمل بر مجموعه‌ای از مهم‌ترین موضوعات اجتماعی و مسائل اجتماعی است. نکته مهم اینکه از بین رویکردهای مختلفی که برای مطالعه و تحلیل مسائل اجتماعی وجود دارد (بی‌سازمانی، تضاد، برساخت‌گرایی)، این تاب رویکرد بی‌سازمانی اجتماعی را پیش‌رو داشته است. زیرا این رویکرد با علایق و گرایش‌های مدیریتی و حاکمیتی هم‌خوانی بیشتری دارد و در عین حال با نوعی بی‌طرفی علمی نیز هماهنگ است.

بی‌هنجاری، ستیز فرهنگی و اختلال سه‌نوع اصلی بی‌سازمانی اجتماعی اند که به تغییرات سریع محیطی و اجتماعی می‌انجامند. در وضعیت بی‌هنجاری، مقرراتی وجود ندارد که چگونگی رفتار را تعیین کند. در وضعیت ستیز فرهنگی، دست‌کم دو مجموعه مقررات متضاد وجود دارد و در وضعیت اختلال، مقررات وجود دارد، اما هم‌نوایی با آنها یا پاداش تعهدشده را تأمین نمی‌کند. از این‌نظر، چهار نوع اختلال وجود دارد که عبارت‌اند از: اختلال توزیعی، اختلال رابطه‌ای، اختلال نمادی و اختلال هنجاری. با در نظر گرفتن این رویکرد نظری، فهرست عنوان‌ها و موضوعات و مسائل اجتماعی حائز اهمیت شناسایی شده است. این فهرست بر اساس شواهدی از جامعه ایران، پژوهش‌های پیشین، و الزامات سیاستی اسناد فرادستی و برنامه‌های توسعه‌ای تهیه شده است، به طوری که در آن از طرح موضوعاتی که در اصل فرهنگی هستند، هرچند ممکن است پیامدها و علل اجتماعی داشته باشند، پرهیز شده و آسیب‌های اجتماعی خاص و با شیوع کمتر ذیل عنوان‌های کلی مسائل اجتماعی بررسی شده است. از این‌رو، ماهیت بیان و تحلیل در این گزارش با دیگر گزارش‌های تولیدشده در این زمینه متفاوت است. بر این اساس، چارچوب مفهومی ذیل اساس تدوین کتاب قرار گرفته است و بر اساس این چارچوب مفهومی موضوعات پژوهشی استخراج شده است.

الف. چارچوب مفهومی حوزه نظم

● نظم اجتماعی (نظم معاشرتی): نشاط اجتماعی، حجاب، اوقات فراغت، اعتماد اجتماعی و امید به آینده، خانواده و ازدواج، جماعت‌های آیینی و هیئت، گرایش به سفر، رجحان‌ها و مرجح‌های اجتماعی (رفاه اجتماعی ذهنی)؛

- نظم اجتماعی سیاسی: مهاجرت، مشارکت سیاسی، دانش‌آموزان و تمایل به تحصیل؛
- نظم اجتماعی اقتصادی (نظم معیشتی): جمعیت و پنجره جمعیتی؛
- نظم اجتماعی فرهنگی (نظم تربیتی): دین‌داری، مصرف رسانه‌ای، جنبش‌های فیس‌بوکی و شبکه‌های اجتماعی، عشق به خاندان پیامبر (ص)، زی‌طلبگی و سبک زندگی اسلامی، عرق ملی و احترام به وطن.

ب. چارچوب مفهومی حوزه مسائل اجتماعی (اختلال)

- **اختلال توزیعی:** اسراف و مصرف در جامعه ایران، پیامدهای اقتصادی-اجتماعی نابرابری و فقر در ایران در دهه ۱۳۹۰، تنبلی اجتماعی و بهره‌پایین کار، جامعه بازار، چالش‌ها و ابعاد نظام سلامت و درمان، درهم‌تنیدگی بحران‌های اقتصادی-اجتماعی در ایران معاصر، فرار مغزها و کاهش سرمایه انسانی در ایران.
- **اختلال هنجاری:** احساس بی‌عدالتی جنسیتی؛ بررسی وضعیت احساس بی‌عدالتی قومی در ایران، راهکارها و راهبردها؛ بی‌انضباطی و قانون‌گریزی: پیامدهای ناشی از زندان بر خانواده زندانیان؛ تحلیل نابرابری‌های ذهنی (احساس بی‌عدالتی) در ایران؛ ضعف جامعه مدنی و تشکل‌های مردم‌نهاد در ایران؛ ضعف مسئولیت‌پذیری شهروندی؛ فاجعه‌ها و آسیب‌پذیری اجتماعی در ایران؛ فساد اداری در ایران؛ فقدان احساس امنیت مطلوب؛ ویرانگری و تخریب اموال عمومی.
- **اختلال رابطه‌ای:** افزایش تمایل به زندگی مجردی در جامعه ایران، تبیین جامعه‌شناختی آلودگی محیط‌زیست در ایران، خلیقات منفی ایرانیان، روندهای جدید در آسیب اجتماعی، ضعف تعاملات اجتماعی گرم در ایران، ضعف جامعه‌پذیری با تأکید بر دوران کودکی، فردگرایی خودخواهانه، مطالعه ابعاد جامعه‌شناختی ترافیک شهری، منازعات میان‌فردی و جمعی، ناسازهای ورزش حرفه‌ای ایران و دلالت‌های اجتماعی آن، وضعیت ارتکاب جرم و دگرگونی در الگوی جرم در ایران.
- **اختلال نمادی:** ارزیابی وضعیت وجدان کار در ایران، زبان و بازتولید نظم اجتماعی در ایران، فرقه و فرقه‌گرایی در ایران معاصر.
براساس چارچوب نظری و مفهومی بالا، ساختار کتاب به شرح ذیل در سه جلد شکل گرفته‌است:
جلد اول کتاب در چهار بخش آموزش، آسیب‌های اجتماعی، انضباط اجتماعی و جامعه مدنی و تنوع فرهنگی تدوین شده‌است:

آموزش:

- ضعف جامعه‌پذیری بر تأکید بر دوران کودکی، محمود شارع‌پور و همکاران
- فرار مغزها و کاهش سرمایه انسانی، محمدامین قانع‌راد

- زبان و بازتولید نظم در ایران، محمدجواد غلامرضا کاشی
- دانش‌آموزان و تمایل به تب تحصیل، آسیب‌ها و راهکارها، سیدضیاء هاشمی و سپیده اکبرپوران.

آسیب‌های اجتماعی:

- منازعات فردی و جمعی، عباس عبدی
- کاربرد رهیافتی تلفیقی در سبب‌شناسی، مداخلات اجتماعی و کنترل ویرانگری، علی‌رضا محسنی تبریزی
- وضعیت ارتکاب و دگرگونی در الگوی جرم، علی حسینی و حسین اکبری.

انضباط اجتماعی:

- مطالعه ابعاد جامعه‌شناختی ترافیک شهری، حسین ایمانی جاجرمی
- بی‌انضباطی و قانون‌گریزی، محمد رضایی
- فساد اداری، محمود شهبابی
- ضعف مسئولیت‌پذیری شهروندی، ملیحه شیانی و فاطمه صدیقی
- درهم‌تنیدگی بحران‌های اقتصادی و اجتماعی، فرشاد مؤمنی

جامعه مدنی و تنوع فرهنگی:

- بررسی جامعه‌شناختی جغرافیای رأی‌دهی طی دو دهه اخیر، سعیده امینی
- وضعیت هویت‌های ملی، دینی و قومی، ابراهیم حاجیانی و حمیدرضا محمدزاده
- ضعف جامعه مدنی و شکل‌های مردم‌نهاد، هادی خانیکی
- تنوع فرهنگی و تکثرگرایی اجتماعی، ابراهیم فیاض و عبدالله بیچرانلو.
- جلد دوم به مسائل جمعیت، خانواده، خلیقات اجتماعی و دین‌داری اختصاص یافته‌است:

جمعیت:

- نگاهی به پدیده سالمندی، سیدمحمد سیدمیرزایی و آذر رشتیانی
- میزان و الگوهای مهاجرت داخلی و خارجی، حسین محمودیان
- جمعیت و پنجره جمعیتی، محمد میرزایی.

خانواده:

- تحولات خانواده، طلاق و ازدواج، سیدمهدی اعتمادی فرد
- تمایل به زندگی مجردی، فاطمه جواهری و مینا هلالی ستوده.

خلقیات اجتماعی:

- تنبلی اجتماعی، سمیه توحیدلو
- خلیات منفی ایرانیان، محمدرضا جوادی یگانه
- سیمای فردگرایانه خودخواهی، علی قنبری و همکاران
- ارزیابی وضعیت وجدان کار، سعید معیدفر، مرضیه ذوالفقاری

دین‌داری:

- هیئت‌های عزاداری و نوسازی فرهنگ ایران، جبار رحمانی
 - موقعیت دین در جامعه ایران: قدسی تقدس‌زدایی شده، سارا شریعتی و آرمان ذاکری
 - جریان‌های دینی و معنوی بدیع، حسن محدثی
 - معنویت‌های جدید و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن، سید محمود نجاتی حسینی.
- در جلد سوم این کتاب به مسائلی نظیر سرمایه اجتماعی، سلامت اجتماعی، عدالت اجتماعی، فراغت و مصرف رسانه‌ای پرداخته شده است:

سرمایه اجتماعی:

- احساس امنیت، چالش‌ها و راهبردها، بهرام بیات
- ضعف تعاملات اجتماعی گرم، غلامرضا صدیق‌اورعی و محمدصادق طلوع برکات
- اعتماد اجتماعی و امید به آینده، غلامرضا غفاری
- همکاری و مشارکت، مرتضی فرهادی و یاسر باقری.

سلامت اجتماعی:

- بررسی و تحلیل رضایتمندی بین ایرانیان، رضا سفری شالی و سلمان صفدری
- فاجعه‌ها و آسیب‌پذیری اجتماعی، موسی عنبری
- تحلیل روابط متقابل سلامت و جامعه، علی منتظری و افسون آیین‌پرست.

عدالت اجتماعی:

- بررسی وضعیت احساس بی‌عدالتی قومی، راهکارها و راهبردها، مجتبی مقصودی
- تحلیل نابرابری‌های ذهنی (احساس بی‌عدالتی)، محمد میرسندسی

فراغت و مصرف رسانه‌ای:

- نشاط اجتماعی، موانع، فرصت‌ها، سیاست‌ها، محمدسعید ذکایی
- ناسازه‌های ورزش حرفه‌ای و دلالت‌های اجتماعی آن، محمد روزخوش

- وضعیت و روندهای فراغت، وحید شالچی و همکاران
 - تحلیل جامعه‌شناختی سفر، صادق صالحی و زهرا پازوکی‌نژاد
 - مصرف رسانه‌ای و دگرگونی ارزش‌های اجتماعی فرهنگی، مسعود کوثری
 - جنبش‌های فیس‌بوکی و شبکه‌های اجتماعی، فرشاد مهدی‌پور.
- تمام مقالات این کتاب تقریباً از الگوی واحد ذیل پیروی کرده‌اند:

الف) کلیات موضوع

مقدمه و طرح مسئله، بیان ضرورت، مبانی مفهومی و نظری، پیشینه تحقیق، روش تحقیق، شمول مسئله.

ب) وضعیت ایران

تحلیل وضعیت موجود بر مبنای آخرین داده‌ها، تحلیل داده‌ها در سطوح ملی، منطقه‌ای و استانی، پیش‌بینی روند آینده، بررسی سازمان‌ها و نهادهای درگیر مسئله.

پ) راهکارهای پیشنهادی

ارائه مشخص راهکار برای بهبود وضعیت موضوع، پیشنهاد برای بهبود عملکرد سازمان‌ها و نهادهای درگیر در موضوع.

اکثر مقالات کتاب به جامعه ایران و گردآوری و تحلیل اطلاعات برگرفته از شرایط داخلی کشور پرداخته‌اند؛ بنابراین، کتاب پیش‌گفته مبنای بسیار ارزشمندی جهت شناخت وضع موجود و سیاست‌گذاری در زمینه آسیب‌های اجتماعی در ایران فراهم کرده‌است؛ زیرا سیاست‌گذاری‌های دقیق و کارا بایست براساس شناخت و فهم دقیق مسائل اجتماعی انجام شود. جامعه ایرانی مانند تمام جوامع دیگر، با وجود قوت‌های بسیار، با بحران‌های اجتماعی نیز مواجه است. اما، همان‌طور که بیان شد، قدم اول برای حل هر مسئله فهم و تشخیص درست صورت مسئله است، اما از آنجاکه حوزه اجتماعی شامل عناصر متفاوت و گاه متضاد است و مسائل و آسیب‌های اجتماعی ماهیتی متکثر و متنوع دارند و دامنه گسترده‌ای از جمعیت را دربرمی‌گیرند، شناخت ابعاد مختلف آنها دشوار و درعین حال مهم است. درواقع، از منظر نویسندگان این کتاب، ضرورت تألیف و گردآوری این کتاب ناشی از این اندیشه محوری است که طرح پرسش‌های «چه باید کرد» (که همواره برای سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان اجتماعی نقش کلیدی داشته‌است)، بدون پاسخگویی به دو پرسش متقدم «چیزی» و «چرا» وضعیت و مسائل اجتماعی ممکن نیست. بنابراین، تلاش گزارش‌های اجتماعی از قبیل این مجموعه، ناظر بر آشکارسازی این موضوعات و مسائل است. نشر و ترویج کتاب‌هایی از این قبیل به مدیران و

سیاست‌گذاران کمک می‌کند تا تصمیمات و سیاست‌های شاهدمحور داشته باشند و از تصمیم‌های سلیقه‌ای یا مبتنی بر حدس و گمان بپرهیزند.

یکی دیگر از ویژگی‌های کتاب حاضر توجه هم‌زمان به سطوح خرد، میانی و کلان است؛ زیرا در اکثر مطالعات مشابه این کتاب و در بیشتر سیاست‌گذاری‌های موجود، به نقش کنشگر و دلایلی که او برای پذیرفتن یا نپذیرفتن یک رفتار در نظر دارد، توجه نمی‌شود. اما همان‌طور که گردآورندگان در مقدمه اثر تأکید کرده‌اند، عنوان مقالات کتاب به‌گونه‌ای طراحی شده است که بر وجه عاملیتی کنشگر انسانی به‌اندازهٔ وجه ساختاری جامعه تأکید شود. البته مقالات این گزارش در سطح فردی نمانده و سیاست‌های کلان و میانه را نیز بررسی کرده‌است؛ از این‌رو، مطالعهٔ این کتاب به‌طور نسبی تحلیل و تفسیر جامعی از مشکلات موجود در ساختار جامعهٔ ایران ارائه می‌دهد. در واقع، در این مجموعه، سطح خرد واقعیت اجتماعی به‌نفع سطح کلان و میانی نادیده گرفته نشده‌است یا به‌عکس، از سوی دیگر تمام توجه به کنشگر معطوف نشده و هم‌زمان اهمیت کنشگر و ساختار لحاظ شده‌است.

یکی دیگر از نکات درخور تأمل این اثر، توجه به وجوه سیاستی مسائل و موضوعات اجتماعی است. به‌صورتی که این اثر قابلیت این را دارد که در موضوعات مطرح‌شده الگوی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی رفع مسائل قرار گیرد. در انتهای هر مقاله، وضعیت کشور در باب موضوع مقاله تحلیل شده و راهکارهای عملی نیز پیشنهاد شده‌است، حتی در بسیاری از مقالات تحلیل روند و آینده‌پژوهی موضوع در ایران مشاهده می‌شود و نویسنده نقشه‌های مختلف پیش روی آینده را برای مخاطب ترسیم می‌کند.

نکتهٔ بسیار مهم دیگر این است که در مقالات این مجموعه به ویژگی‌های فرهنگ و تمدن ایرانی توجه شده‌است و مسائل جامعهٔ ایران، صرفاً ناشی از عدم تطابق جامعهٔ ایرانی با عصر مدرن یا تأخر فرهنگی معرفی نشده‌است، بلکه عوامل بومی و فرهنگی ایرانی نیز در تحلیل‌ها دخیل است. در این زمینه، نتایج تحقیقات داخل کشور با نتایج تحقیقات خارج کشور در اکثر مقالات مقایسه شده‌است، اما نویسندگان فقط به توصیف و مقایسهٔ تفاوت‌ها نپرداخته‌اند، بلکه بخش بزرگی از این مقالات چرایی این تفاوت‌ها را با استناد به مشخصه‌های منحصر به فرد جامعه و فرهنگ ایرانی تبیین کرده‌اند.

از سوی دیگر، در این کتاب به خصلت یک‌پارچهٔ آسیب اجتماعی نیز توجه شده و از بررسی جداگانهٔ هریک از آسیب‌ها و مسائل و مشکلات اجتماعی، که فقط بر پیچیدگی مسئله می‌افزاید، اجتناب شده‌است. به‌عبارت دیگر، از ابتدا خواننده با ساختاری منطقی و روشن از آسیب‌های اجتماعی مواجه است و در خواندن کتاب دچار سردرگمی و ابهام در زمینهٔ ارتباط بخش‌ها با یکدیگر نمی‌شود؛ زیرا، همان‌طور که پیش از این توضیح داده شد، شورای مدیریتی کتاب صرفاً

به فهرست کردن مسائل بسنده نکرده‌اند، بلکه از ابتدا با چارچوب نظری و مفهومی به استخراج موضوعات و تدوین کتاب پرداخته‌اند. گفتنی است که تمرکز اصلی این مجموعه بر مسئله و امر اجتماعی بوده است و تمایز بین امر اجتماعی، امر فرهنگی و امر سیاسی در موضوعات رعایت شده است. به عبارت دیگر، این اثر نگاهی کاملاً تخصصی به مسائل اجتماعی داشته و چارچوب جامعه‌شناختی قوی‌ای بر آن حاکم است. تمرکز بر مسئله اجتماعی و آسیب‌های اجتماعی و پرهیز از پرداختن به انحرافات اجتماعی پراکنده و کم‌رواج، یکی دیگر از شاخصه‌های مهم و ارزشمند این کتاب است که در بسیاری از کتاب‌های مشابه وجود ندارد. اولویت‌بندی از منظر میزان شیوع، نکته‌ای کلیدی است که متخصصان سیاست‌گذاری و مدیران به آن نیازمندند؛ زیرا یکی از نکات مهمی که سیاست‌گذار را وادار به مداخله می‌کند، میزان همه‌گیر بودن مسئله است؛ چراکه شاید بسیاری از انحرافات اجتماعی وجود داشته باشند، اما از نظر شیوع و شدت اثر نیازی به مداخله و سیاست‌گذاری نداشته باشند.

در کل، باید گفت که این گزارش پژوهشی می‌کوشد تصویر نسبتاً جامعی از وضعیت اجتماعی جامعه ایران امروز ارائه کند، تصویری که با نگاهی توصیفی-تحلیلی در صدد بیان و بازگویی قوت و ضعف‌های حوزه اجتماعی است تا بتواند در زمینه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اجتماعی به آن استناد و از آن استفاده کند. با وجود قوت‌های این اثر، ضعف‌هایی نیز در آن مشاهده می‌شود. یک نکته کلیدی و غیرحرفه‌ای که در این کتاب دیده می‌شود، فقدان چکیده برای مقالات در ابتدای هر مقاله است. با توجه به اینکه این مجموعه سه جلدی حدود دوهزار صفحه است، داشتن چکیده برای هر مقاله بسیار ضروری است؛ به‌ویژه اینکه طیف اصلی مخاطبان این کتاب، مدیران و سیاست‌گذاران بسیار پرمشغله هستند که با خواندن چکیده مقاله می‌توانند میزان مرتبط بودن اثر را با حیطة کاری خود دریابند.

همچنین، این مجموعه فاقد جمع‌بندی نهایی است و در پایان رها شده است. این درحالی است که در شروع کتاب نوعی یک‌پارچگی در بین موضوعات مختلف وجود دارد. در واقع، همه موضوعات ذیل یک رویکرد نظری مطرح شده‌اند، اما در پایان نوعی گسستگی موضوعات از یکدیگر دیده می‌شود. خواننده با این سؤال مواجه می‌شود که بر اساس این کتاب سه جلدی و دوهزار صفحه‌ای، اکنون وضعیت اجتماعی کشور چگونه است؟ مسائل اصلی اجتماعی کشور کدام‌اند؟ نظام اولویت مداخله کاهش آسیب‌های اجتماعی چیست؟ چه مسائلی نیازمند مداخله سریع و جدی هستند و چه مسائلی به رویکرد بلندمدت و مستمر نیاز دارند؟ علل مشترک این مسائل کدام‌اند؟ اشتراک‌ها و تفاوت‌های این مقالات کدام‌اند؟ رفع این مسائل به قوت کتاب خواهد افزود.

نکته آخر اینکه پیش از این نیز اکثر سازمان‌های مردم‌نهاد مانند انجمن جامعه‌شناسی ایران، مؤسسه رشد، حمایت و اندیشه با مشارکت صاحب‌نظران و دانشگاهیان به مطالعه مسائل اجتماعی کشور پرداخته و مجموعه گزارش‌هایی نیز در این زمینه منتشر کرده‌اند، اما نخستین بار است که با حمایت سازمان‌های دولتی، چنین مطالعه‌ای صورت گرفته‌است. استمرار این رویکرد در نهادهای دولتی به تسریع حل مسائل و ارتقای سیاست‌گذاری‌ها در حیطه مسائل اجتماعی منجر خواهد شد.